

Marxisme og kapitalkritikk

BOKOMTALE: Karl Marx' kritikk av kapitalismen er aktuell også i dag. I sin nye bok gir Dag Østerberg sin tolkning av hvordan de ulike linjene i Marx' tenkning skal forstås.

Av Oscar Dybedahl

Fra Marx' til senere kapitalkritikk er en sjeldent velreflektert bok som tar for seg aktuelle, samfunnskritiske emner. Som en innføring i det Dag Østerberg kaller kapitalkritikk er den vellykket, selv om tolkningene noen steder kan diskuteres.

I forordet blir det slått fast at selv om Marx' praktiske innflytelse virker svakere enn den har vært på lenge, så har ikke samfunnets politikk og økonomi endret seg grunnleggende siden *Kapitalen* ble skrevet. Antakelig har Østerberg her i minnet Jean-Paul Sartres slagord om at ethvert forsøk på å overvinne [Marx](#) vil havne bakenfor Marx, så lenge [kapitalismen](#) fortsatt eksisterer. Og det gjør den jo.

Likevel står det kanskje ikke så verst til med interessen. «Marx er tilbake på moten!», konstaterte Dietz' forlagssjef, utgiveren av Marx og Engels' originaltekster, i kjølvannet av finanskrisen i 2008. Også litteraturen om Marx i form av bøker og fagfelleverderte artikler har økt kraftig siden krisen, noe som kan tyde på at Østerbergs bok imøtekommer en økende interesse for heterodoks økonomisk tenkning, kriseteori og kapitalismekritikk.

Økonomikritikk og materialisme

Boka tar utgangspunkt i at det finnes to linjer i Marx' tenkning, som hører sammen. For det første en materialistisk linje, forbundet med det han kaller «den materialistiske historieoppfatning». Denne utvikles med henvisning til Georg Lukács, Herbert Marcuse, Henri Lefebvre og [Jean-Paul Sartre](#), med Sartre i hovedsetet blant etterfølgerne. Den andre linjen dreier seg rundt Marx' kritikk av den politiske økonomi, supplert med henvisninger til Karl Polanyi, Talcott Parsons, Joan Robinson og andre. Til tider blir det likevel litt uklart hvordan skillet trekkes mellom de to linjene.

Første kapittel vies en oppfriskning av hovedpoengene i Marx' *Kapitalen*, foregrevet av en nyttig oppsummering av teoriene til økonomer som Adam Smith, David Ricardo, Jean Baptist Say og andre. Vi får høre at Marx avviste de fleste liberale økonomer i sin samtid som «sykofanter» og «vulgærøkonomer», men beholdt en betydelig beundring for Smith og Ricardo. Likevel ble også disse – i tillegg til faget politisk økonomi som sådan – gjort til gjenstand for kritikk i *Kapitalen*.

MER OM MARX: [Ikke et minutt å miste!](#) • [– En komprimissløs eksistensialist](#)

Marx gikk for det første i rette med måten Smith betraktet den liberale økonomien som en tilpassing til naturens lover. For Marx var den ikke naturlig, men en historisk unik – og midlertidig – fase av menneskehetens historie. Videre angrep han forestillingen om at den liberale økonomien sørget for alles vel og ve, noe den ut fra begreper som utbytting og klassekamp slett ikke gjorde.

Deretter går Østerberg til Marx' syn på kapitalismens opprinnelse – den såkalte opprinnelige akkumulasjon. Her hevder han at Marx kritiserer de politiske økonomene for å anta at kapitalismen oppstod fredelig, harmonisk og gradvis. En forestilling Marx tilbakeviser, blant annet ved å analysere den brutale inngjerdingen av det engelske landbruket. Overgangen til den liberale orden var alt annet enn fredelig, den fødes «dryppende av blod og skitt»¹. Foruten å rokke ved den harmoniske historieforståelsen til liberalistene, gir dette også et argument til kommunister og sosialister som en gang i fremtiden vil gjennomføre en [revolusjon](#). Det kan «skje på måter som medfører vold – men slik oppstod jo også den kapitalistiske produksjonsmåte» (s. 33).²

Særlig ut fra dette siste slår det meg at Østerberg kanskje misforstår hva Marx vil oppnå med kapitlet om «Den såkalte opprinnelige akkumulasjonen». Østerberg fester seg ved at kapitalismen fødes med vold, men for Marx er dette underordnet. Poenget er ikke at den oppstod voldelig, men at den *oppstod*, så å si.

Her kommer Marx' grunnleggende uenighet med Adam Smith fram på sitt tydeligste. Med sin teori om opprinnelig akkumulasjon hevdet Smith at handelssamfunnet eller kapitalismen oppstod gjennom en gradvis akkumuleringsprosess der det ble samlet en rikdomsmengde som var tilstrekkelig til at den kunne investeres produktivt, hvilket satte i gang den produktive investeringsdynamikken som særpreger kapitalismen.³

Problemet med Smiths teori illustrerer Marx med en komisk historie. Herr Peel dro ut på en reise fra England til Swan River i Australia der midlene han gradvis hadde akkumulert gjennom driftig arbeid og sparsommelighet skulle investeres. Han tok med seg «livs- og produksjonsmidler til et beløp av 50 000 pund», i tillegg til «3000 menn, kvinner og barn fra den arbeidende klassen»⁴. Produksjonsmidler, lønn, livsmidler og arbeidskraft – i henhold til økonomibøkene skulle alt være på plass for å starte en produktiv gjeskjeft. Slik gikk det ikke. «Da han var kommet fram til bestemmelsesstedet, 'sto herr Peel der, uten en tjener som kunne re sengen hans eller hente vann til ham fra elva'. Uheldige herr Peel som forutså alt, bare ikke eksporten av engelske produksjonsforhold til Swan River!»⁵

LES OGSÅ: [Fra analyse til syntese](#) • [Klokkertro på markedet](#)

Poenget er ikke bare at oppsamlingen av rikdommen som senere ble investert som kapital foregikk voldelig, men at det ikke er nok å *samle* rikdom for å gjøre den til kapital. Smiths opprinnelige akkumulasjon antyder at kapitalismen er et resultat av en simpel kvantitativ økning i mengden oppsamlet rikdom. Herr Peel tok dette for god fisk – og ble ruinert som følge av det. Han fikk erfare

at rikdom ikke er det samme som kapital, men bare kan bli til kapital når bestemte produksjonsforhold legger til rette for det. Slik gikk den manglende evnen til å trekke et skille mellom rikdom og kapital sammen med en neglisjering av produksjonsforholdenes betydning – av de historiske betingelsene og forutsetningene som gjør kapital til et meningsfullt begrep overhodet. Denne historieløsheten, som preget den politiske økonomien og ruinerte Herr Peel, gjør det umulig å tenke seg et annet samfunn enn det kapitalistiske, siden den tankeløst vanner ut skillet mellom ulike samfunnstyper.

Materialistisk historieoppfatning

I bokas andre hovedlinje om Marx' materialisme og senere materialistiske bidrag knyttes en sterk forbindelse til opplysningstenkningens og modernitetens idealer. Vitenskapen i opplysningstiden ble «fremholdt som den ypperste form for [Fornuft]» (s. 54). Marx kalte seg for en «vitenskapelig sosialist» og brukte uttrykk som «den kapitalistiske produksjonsmåtes naturlover». På andre måter var han også utpreget moderne, med sin «opptatthet av individene og deres frihet» og syn om at «individenes frie utfoldelse er det viktigste av alt» (s. 55).

Som en vitenskapelig tilnærming til historien handler den materialistiske historieoppfatning om den grunnleggende betydningen måten menneskene sørger for sine livsnødvendigheter har for både samfunnets struktur og tenkemåter. Marx og Engels deler ifølge Østerberg historien inn i stadier av forskjellige produksjonsmåter, og mente det «skulle la seg gjøre å vise hvordan den ene produksjonsmåten avløste den foregående på en vitenskapelig lovmessig måte» (s. 60).

At marxismen for Østerberg er en «tilslutning til moderniteten, med dens vekt på fremskritt, fornuft og individenes frihet og frigjøring» (s. 178), synliggjøres i denne gjennomgangen. Han hevder at historien for dem har en retning, at den går mot [fornuft](#) og frigjøring, og legger bak seg ulike stadier – som den kapitalistiske – som bare midlertidige tjener fremskrittets sak, og igjen avløses av et mer rasjonelt samfunn tuftet på felleseie og [demokratisk kontroll](#) over produksjonen.

Var Marx en materialist?

Forståelsen av at historien beveger seg i retning av rasjonalitet og frihet, at den går gjennom stadier og etapper og drives av [økonomien](#), var på ingen måte noe Marx fant opp. Varianter av dette var gjengs i vestlig tenkning fra Montesquieu og John Locke til Adam Smith og Turgot. De ser for seg å ha oppdaget en historisk bevegelseslov som kan forklare historiens gang og overgangen mellom historiske stadier. Til grunn for modellene lå de samme grunnbegreper, om fremskritt, samfunnsmessig utvikling og menneskenatur, som preget den politiske økonomien.⁶

Det virker underlig å hevde at Marx' kritikk av den politiske økonomien på brutalt vis hamlet opp med begrepsbruken til Adam Smith og andre, mens han nærmest sakset deres fortolkning av historien uredigert inn i sin egen teori. Det ser ut til at Østerberg i sin tolkning av Marx' materialistiske historieoppfatning må hevde nettopp dette. Dessverre kommer det ikke fram av

framstillingen at Marx i *Kapitalen* og andre steder kritiserer denne deterministiske varianten av materialistisk historieteori, selv om han åpenbart var influert av den i tidligere skrifter.

Smith og Turgot ønsket å konstruere en materialistisk historievitenskap som kunne forklare Historiens gang. Ikke bare bryr ikke Marx seg med å gjennomføre noe liknende i verker som *Grundrisse* og *Kapitalen*, men han ser ut å avfeie grunnlaget for slike historieforståelser overhodet. Det kan ikke finnes noen teori om Historien og dens lover, bare om «de spesifikke bevegelsesprinsipper som råder i hver enkelt sosial form og dets dominerende samfunnsmessige eiendomsforhold», for å sitere den marxistiske historikeren Ellen Meiksins Wood.⁷ Det motsatte, en teori om hvilke bevegelseslover som råder i historien som sådan, vil i praksis forutsette teknologisk determinisme. Hvis produktivkreftenes (i hovedsak teknologiens) utvikling driver historien framover og gir den en retning, må teknologien være en selvstendig variabel som utvikler seg uavhengig av samfunnsforholdene. Det er det vanskelig å få Marx til å mene.

Det avgjørende for Marx blir ikke overhistoriske fenomener eller bevegelseslover (produktivkreftenes utviklingsgrad, klimaforhold, demografiske svingninger), men at menneskene sørger for sine livsnødvendigheter bare under visse forhold og sosiale former, der samfunnets bruksverdier produseres, distribueres, sirkuleres og konsumeres på historisk bestemte måter. Den skarpe historiske diskontinuiteten mellom historiske epoker og samfunnstyper blir Marx' hovedpoeng: han forsøker å innføre et historiebegrep som utelukker enhver illusjon om at det kan finnes en vitenskapelig nøkkel til historien som sådan. Dermed undergraver han det Østerberg og andre legger fram som hans «materialistiske historieoppfatning».

Teknologisk determinisme?

For meg ser det ut til at Østerberg tilskriver Marx en historieforståelse som er teknologisk deterministisk, og som virker lite kompatibel med Marx' samfunnsteori i *Kapitalen*. Likevel bør det nevnes at Østerberg også i ganske presise ord polemiserer mot teknologisk determinisme. Kritikken av Marx som en determinist som regner med at Historiens gang drives av teknologisk utvikling er «ikke alltid» urett, men likevel i strid med Marx' grunnleggende oppfatninger (s. 68).

For det som mistes ved å godta den teknologiske determinisme, er at de sosiale relasjonene alltid er med å bestemme hvordan teknologien forandrer seg. Det er ikke teknologi som ikke-menneskelig kraft eller makt som former Historien, det er mennesker som frambringer teknologien. (s. 68)

Dette er presist.⁸ Det har også praktisk relevans, med tanke på den etter hvert innflytelsesrike trenden med teknologi-utopisk drømmeri: For transhumanister som Robert Kurzweil og andre ser det ikke ut til at det er mange problemer i dagens samfunn som ikke vil løses når den teknologiske Singulariteten gir oss overflodssamfunnet. Fra Østerbergs perspektiv ovenfor virker dette som en bekvem måte å ønske seg et alternativ til kapitalismen, uten å bry seg med å kritisere eller endre kapitalismens samfunnsforhold.

MER OM ØKONOMI: [En klassisk krisedebatt](#) • [Økonomiens dogmer](#)

For Østerberg her blir teknologiens utvikling og implementering formet av samfunnsforholdene. Når han så snur seg rundt til materialismen framstår det stikk motsatt: samfunnsforholdene formes av teknologien. Eksempelvis hevder han at «den føydale produksjonsmåte» gikk under i hovedsak grunnet teknologiske endringer: nye redskaper, krigsmidler og liknende. Dette oppsummeres med det famøse sitatet der Marx beskriver hvordan produktivkreftene utvikles i motsetning til produksjonsforholdene og innleder «en epoke med sosial revolusjon» (s. 54-56).

Ved å påpeke at teknologien er grunnleggende formet av [samfunnet](#) – og av samfunnsforholdene og eiendomsforholdene det preges av – undergraver Østerberg sitt eget poeng om at teknologi kan brukes som en overordnet nøkkel til å forstå historien som sådan. For meg virker det som at Østerberg her rives eklektisk mellom to uforlikelige perspektiver i marxistisk litteratur og antakelig også i Marx selv, uten å teoretisere spenningen eller ta stilling i striden.

Materialister og kapitalkritikere

Videre går Østerberg inn i et vidt spenn av materialistiske bidrag som Georg Lukács, Herbert Marcuse, Henri Lefebvre, Jean-Paul Sartre, Pierre Bordieu og David Harvey. Framstillingen av dem er for det meste ordknapp og gir ikke så mye. Likevel får man en nyttig pekepinn til videre lesing.

Unntaket er Sartres praktiske situasjonsfilosofi og begrepet om serialitet, som vies en del plass og brukes aktivt til å kritisere liberaløkonomiske oppfatninger. Serielle situasjoner oppstår når man som i køen foran billettluken står i en serie av mennesker som har «samme formål, men ikke felles formål» (s. 93). Medmennesker framstår som brysomme konkurrenter, og har vanskelig for å gå sammen og kjempe for noe felles. Forslaget om at serialitet som avmakt går ut på det samme som Marx' begrep om kapitalen som en «fremmed makt» var interessant og tankevekkende, selv om jeg tviler litt på om det stemmer.

LES MER: [Eksistensialisme og nyliberalisme](#) • [Den siste radikaleren](#)

Langs den økonomikritiske linjen går Østerberg gjennom økonomifagets utvikling, [sosiologiske](#) markedskritikker, Karl Polanyis *Den liberale utopi*, nyttetenkning og mye annet. Kapitlet tar form av en løs refleksjon rundt [liberalisme](#), økonomifaget og markeder som trekker på ulike teoretiske ressurser. Det er kanskje ikke akkurat rigorøst strukturert, men etter mitt skjønn er ikke det noe stort problem. Resultatet blir oppfriskende og interessant.

Alt i alt tar boka for seg et imponerende bredt tematisk spenn, særlig med tanke på at den er på under 200 sider. Den funker godt som en innføringsbok for å bekjentgjøre et nytt publikum for kapitalkritiske grunnbegreper og refleksjoner. Gjennomgangen av kapitalkritikere etter Marx virket ofte for korte, men gir likevel gode lesetips.

I denne anmeldelsen har mine innvendinger rundt enkelte av Østerbergs tolkninger av Marx fått relativt stor plass, men også om Marx mener jeg boka gir en nyttig innføring og begrepsoppfriskning. Selv håper jeg at Østerberg er i gang med oppfølgeren – som burde bli dobbelt så lang.

Litteratur

- Comninel, George C. Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge. London: Verso, 1987.
- Marx, Karl. Kapitalen - kritikk av den politiske økonomien. Oslo: Bokklubben, 2008.
- Wood, Ellen Meiksins. Democracy Against Capitalism - Renewing Historical Materialism. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- ----- . The Origin of Capitalism - A Longer View. London: Verso, 2002.

Noter

¹ Marx 2008, s. 235.

² Sidetall i teksten er fra *Fra Marx' til senere kapitalkritikk*, sluttnoter brukes til å vise til annen litteratur.

³ Jf. Wood 2002, s. 35-36.

⁴ Marx 2008, s. 943.

⁵ Marx 2008, s. 943.

⁶ Jf. Comninel 1987, s. 63.

⁷ Wood 1995, s. 35-36.

⁸ Jf. også: «Men fordi teknologien har form av kapital og skal produsere merverdi, preger dette også selve dens *utforming*. Gjenstandene som omgir oss, både deres *design* og stofflighet, er ikke nøytrale med hensyn til klassekampen. I en verden hvor denne motsetning er opphevet, vil også materialiteten være endret. Den vil i høyere grad svare til menneskers væremåte, både med hensyn til kropp, sinnelag og tenkemåte.» (s. 100)